

CIMBALE - OPSASE ALI ORPHICA - NA GORIŠKEM IN V BRDIH

Mira Omerzel-Terlep

197

IZVLEČEK

V pričujočem prispevku avtorica objavlja (in komentira) zemljevide in preglednice, ki prikazujejo razširjenost malih cimbal ali oprekla na Slovenskem. Na njih izstopijo zahodni deli Slovenije, tudi Brda, iz katerih predstavlja fresko z najlepše ohranjenim naslikanim opreklem (iz okoli leta 1480).

ABSTRACT

In this article the author publishes (and comments on) maps and tables showing where dulcimers were known in Slovenia. Prominent are the western parts of Slovenia and Brda region, the area where the best preserved depicted dulcimer can be seen in a fresco, dating from around 1480.

Male cimbele ali oprekelj, ki najbi jih na Goriškem in Tolminskem imenovali opsase¹, domnevni goriški izdelovalec teh glasbil Roeling pa orphica², štejemo med predhodnike sodobnega klavirja. Z bližnjega vzhoda, najverjetneje iz Perzije, se je glasbilo, imenovano "santir" in arabsko "qanun", razširilo v Evropo z arabskimi ekspanzijami. V Evropi je izpričano od 11. stoletja, na Slovenskem pa od druge polovice 15. stoletja.³ Pol tisočletja je bilo pravo modno glasbilo evropskega prostora! V obdobju rokokoja so bili evropski oprekli oziroma evropske cimbele najbolj vsestransko priljubljeni in razširjeni med vsemi sloji prebivalstva. Igrali so nanje poleg glasbil, kot so dude in lajne⁴; z opreklem so muzicirali po meščanskih salonih in vladarskih palačah, zanj so komponirali sloveči komponisti, kot je Leopold Mozart, zahtevnejši so ga poskušali reformirati in mu dati večje tehnične zmogljivosti. Vendar se je v tem obdobju njegova velika priljubljenost tudi iztekla. Njegovo mesto so zavzele razvojne oblike klavirja. Oprekelj se je nadalje ohranil v hribovski izolaciji in v odmaknjenih predelih še dve stoletji kot plesno spremljevalno glasbilo ter dobil pomen ljudskega glasbila življenjskega vsakdana evropskega človeka. Še danes se lahko srečamo z njim na avstrijskem Štajerskem, na Salzburškem, na Bavarskem in Tirolskem in v švicarskih Alpah. Znan je bil tudi v večjem delu

¹ G. Perusini, *Strumenti musicali e canto popolare in Friuli*, 1944.

² M. Pleteršnik, *Slovensko-nemški slovar*, Ljubljana 1894-1895.

³ Glej razpravo podpisane Oprekelj na slovenskem etničnem ozemlju, *Traditiones* 19, Ljubljana 1990, str. 177-210, dalje cit. OSEO.

⁴ Glej Karl-Heinz Schickhaus, *Über Volksmusik und Hackbrett in Bayern*, München-Wien-Zürich 1981.

slovenskega etničnega prostora (izvzeta je le Bela krajina). Vendar je pri nas glasbilo s smrtjo zadnjega opreklarja leta 1979 izumrlo.

Danes štejemo oprekelj, podobno kot citre, med ljudska glasbila alpskih dežel. Vsa alpska Evropa pozna to glasbilo pod skupnim imenom: bretl(e)⁵. Okrajšava je izpeljana iz nemškega imena Hackbrett. Slovenski bretl (Trenta, Primorsko) se lahko glasi tudi kot pretl ali pretelj⁶. Zmaga Kumer navaja zanj še tale imena: aprikel, prekl, cimprekelj, na Štajerskem prekl, na Notranjskem opreklje⁷. Panonski del Slovenije (Prekmurje) pozna med slovanskim in romskim življem razširjene različice imena cimbal, Porabci pa cimbole in cingule. Tudi iz naštetih imen glasbila je razvidna prepisna lega slovenskega etničnega prostora in njegove kulture. Vzhodnoevropski prostor pozna različice osnovnega imena cimbal, srednja in zahodna - alpska in predalpska - Evropa različice imena Hackbrett (ein Brett zum Hachen - deska za sekljanje)⁸ oziroma bretel. Obe imeni sta pomembni za naše poimenovanje glasbila na prehodnem kulturnem območju. Zanimiva je tudi sinteza obeh pojmov, kot je z imenom cimprekelj izpričana na idrijskem območju okoli leta 1870⁹. Izjemna pa so goriška imena opsase in orphica¹⁰, štajerski pentek in trklje¹¹.

Zdi se, da bi bilo z ozirom na številna navajanja različnih poročevalcev glasbilo pravilneje poimenovati cimbale, vendar zaradi deloma že utečene strokovne rabe ohranjam izraz oprekelj. Tolminska in goriška izraza opsase in orphica pa sta verjetno priči individualne človekove besedne igre in ustvarjalnosti.

Ko sem pripravljala razpravo o opreklju na slovenskem etničnem ozemlju za objavo (gl.op. 3) sem izdelala tudi več preglednic in zemljevidov, ki so mi pomagali razbirati in razumevati "situacijsko sliko" razvoja in razširjenosti tega glasbila pri nas v sodobnosti in v preteklosti. Pripravila sem jih tudi za tisk, a do objave ni prišlo. Ker pa preglednice jasneje kot pisana beseda kažejo rabo in njeno zgoščenost skozi čas ter še posebej opozarjajo na bolj množične vire in informatorje v dolini Soče in okoliških območjih in ker Goriška Brda hranijo v cerkvi obmejnega Gluhega Vrhovlja eno najlepših in najbolj ohranjenih fresk angela z oprekljem, naj bodo s kratkim spremnim komentarjem objavljene preglednice in zemljevidi, ki se sicer nanašajo na celotno slovensko etnično ozemlje, v pričujočem letniku Etnologa, ki se posveča temu delčku slovenske dežele.

Freske v cerkvi v Gluhem Vrhovlju nad Kožbano so menda nastale okoli leta 1480¹². Na njih je več glasbil. Poleg angelov, svetnikov, Marije z Jezusom, cvetličnih vzorcev so v sedmih poljih naslikani oprekelj, lutnja, portativ, harfa,

⁵ Glej Karl M. Klier, *Volkstümliche Instrumente in den Alpen*, Kassel und Basel 1956.

⁶ Zmaga Kumer, *Slovenska ljudska glasbila in godci*, Maribor 1972, str. 53 (SLGG).

⁷ Z. Kumer, SLGG, str. 72.

⁸ Glej terminološko razlago podpisane v OSEO, str. 178.

⁹ Podatek je iz odgovora na narodopisne vprašalnice iz prejšnjih stoletij (glej Kumer, SLGG, str. 71).

¹⁰ Glej Pleteršnikov slovar.

¹¹ Jožef Pajek, *Črtice iz duševnega žitka štajerskih Slovencev*, Ljubljana 1884.

¹² Primož Kuret, *Glasbeni instrumenti na srednjeveških freskah na Slovenskem*, Ljubljana 1973, str. 72-97.

Angel z opreklem na freski v cerkvi v Gluhem Vrhovlju nad Kožbano, iz okoli leta 1480 (Foto P. Kuret) ♦ Angel with dulcimer in the fresco of the church of Gluhovrh above Kožbana (dated around 1480) (Photo by P. Kuret) ♦ Angelo con l'oprekelj, particolare dell'affresco nella chiesetta di Gluhovrh sopra Cosbana (Kožbana), 1480 ca. (Foto P. Kuret)

pavke in nedoločljivo brenkalo. Po Primožu Kuretu se freske podrejajo kranjskemu prezbiteriju.¹³

Če pa hočemo razumeti, kaj nam freska pripoveduje, se moramo vrniti še pol tisočletja v zgodovino. Evropska srednjeveška glasbena praksa pozna sorodni glasbilo: psalterij (od 9. stoletja) in oprekelj (Hackbret, od 11. stoletja). Na psalterij, ki ima verjetno iste predhodnike kot oprekelj, se igra z nohti, s plektrumom (trzalico) ali z gosjim peresom, na oprekelj pa večinoma le s pomagali, to je s kladivci, palčkami. O obeh sorodnih strunskih glasbilih poročajo renesančni teoretiki, med njimi najpomembnejša Sebastian Virdung (1511) in Michael Prätorius (1619)¹⁴. Kljub terminološki zmedi tega časa je mogoče slediti razvoju obeh glasbil. Že teoretik M. Prätorius je v znamenitem delu *Syntagma Musicum*¹⁵ poročal, da sodi oprekelj (Hackbrett, Zimbel, Cymbalum) med vaška glasbila in ga imenuje "lumpeninstrument"¹⁶. Torej bi ga že v 16. stoletju lahko prištevali tudi med ljudska glasbila v današnjem pomenu besede. Možno je, da si je glasbilo že takrat utrla pot med širše občestvo izven plemiško-meščanske in dvorne umetnosti, ki bi jo lahko imenovali stilna umetnost. Številne freske po slovenskih cerkvah utegnejo priljubljenost med ljudmi samo potrditi, saj so menda bile freske nekakšna "biblija v podobah", ki je bila namenjena ljudem in so tudi slikarji zajemali snov iz njihovega vsakdana.

¹³ P. Kuret, str. 73 (po navedbi F. Steleta).

¹⁴ M. Omerzel-Terlep, OSEO, str. 179.

¹⁵ M. Prätorius, *Syntagma Musicum II, De Organographia*, 1619, Faksimile Nachdruck Kassel-Basel-London-New York 1958.

¹⁶ M. Prätorius, str. 18.

Alpska Evropa je menda uporabljala različico glasbila s tolkalci, mediteranski duh pa je bil bolj naklonjen trzajočemu stilu igre, torej psalteriju. Res je, da so freske v cerkvah po zahodni Sloveniji slikali predvsem italijanski mojstri, vendar v sosednji Italiji oprekla skorajda ne poznajo in ga tudi imenujejo salterio tedesco ali "nemški psalterij". Tudi to potrjuje misel o razširjenosti in ljudski rabi glasbila v zahodni Sloveniji.

Prvi naslikani instrumenti so ohranjeni iz začetka 15. stoletja. Če pregledamo delo P. Kureta Glasbeni instrumenti na srednjeveških freskah in upoštevamo še kasnejša dopolnila¹⁷, razberemo, da je kar osemindeset cerkva poslikanih z muzicirajočimi angeli, v desetih je tudi oprekelj, od tega je pet cerkva v zahodni Sloveniji; na Goriškem in v Posočju so tri: cerkev sv. Urha v Tolminu, goriška stolnica in cerkva v Gluhem Vrhovlju v Goriških Brdih.

200

Srednjeveški oprekelj je dobival najrazličnejše oblike, od pravokotne omarice do trapezaste, z enim, dvema ali tremi mostiči, čez katere so bile napeljene enojne, dvojne trojne, početverjene ali celo popeterjene strune, do sto po številu. In čeprav je na prvih evropskih slikarjih težko ločiti psalterij od oprekla (oba sta pravokotne ali trapezaste oblike), se zdi, da sta se najpozneje po letu 1300 srednjeevropski prostor in evropski sever zadovoljila s tehniko udarjanja (s palčkami ali kladivci), južna Evropa oziroma mediteranski temperament pa s tehniko trzanja.¹⁸

Oprekelj iz Gorice (konec 15. stoletja) je podoben opreklu iz Perugie (detalj Devica z detetom), ki ga je naslikal Giovanni Boccato (1445-1490). Glasbilo ima podvojene strune, speljane prek dveh mostičev, nameščenih ob straneh resonančne omarice in enega mostiča na sredi. Mostiči delé glasbilo na dva enaka dela. Vsak del ima tudi svoje zvočne odprtine. Podoben mu je tudi oprekelj iz Rateč¹⁹. Oprekelj iz Gluhega Vrhovlja (okoli 1480) ima dva mostiča ob straneh resonančnega pokrova in na sredini dve odprtini. Strune so potrojene, kar nam kažejo zatiči na desni strani glasbila, ki so prav tako potrojeni. Oprekelj je sicer podoben tudi glasbilu na risbi M. Prătorija²⁰, o katerem avtor trdi, da se nanj igra z nohti. Gluho Vrhovlje prostorsko seže v zahodni mediteranski svet, zato nas tudi takšna možnost uvrstitve in prakse ne bi smela presenečati.

Slovenske srednjeveške freske, ki datirajo povečini v drugo polovico 15. stoletja, kažejo vselej glasbilo pravokotne oblike. Vsi primerki imajo 2 ali 3 mostiče in podvojene ali potrojene strune, ki so speljane prek mostičev, in ne križem, na eni strani čez mostič, na drugi pa skozi odprtino v mostiču, kot kasneje pri kromatično uglašeni oprekliji, ki so produkt kasnejše (17.-18. stoletje) glasbene prakse. Kot že

¹⁷ P. Kuret, Die Engel mit Musikinstrumenten aus Rateče, Muzikološki zbornik, XIII, 1977, str. 14-22.

¹⁸ Zdi se, da je mnogo premalo raziskana zveza etnične pripadnosti oziroma identitete in iskanja barvitosti zvoka. Zanimivo bi bilo spoznati, zakaj je npr. v preteklosti Južni Evropi bolj ustrezal trzajoči zvok psalterija, alpskim deželam hreščeč, prediren in glasen zvok lesenih kladivc, zadušena in otemnjena barvitost melodij, igranih s palčkami, ki so bile obložene s klobučevino, ali v panonskih ravninah Vzhodne Evrope žameten in mehak zven udarcev z vato in sukancem povitih palčk.

¹⁹ Glej P. Kuret, Die Engel mit Musikinstrumenten aus Rateče, Muzikološki zbornik, XII, 1977, str. 14-22.

²⁰ Tabela XXXVI, Glej tudi izrisane tipe glasbil v delu P. Kureta, Glasbeni instrumenti na srednjeveških freskah, in risbo, ki se nanaša na oprekelj v Gluhem Vrhovlju in jo objavljam tudi v razpravi OSEO, str. 183.

rečeno, v Italiji, razen redkih izjem, ne zasledimo naslikanih opreklev, zato smemo sklepati, da so slikarije na slovenskih freskah lahko nastale po domačih predlogah oziroma po virih, sorodnih slovenski glasbeni praksi.

Zanimivo je, da na slovenskih freskah ne zasledimo psalterija, zelo pogosto pa je naslikan na dalmatinskih srednjeveških freskah.²¹ Posebno prehodno kulturno območje tvori istrsko območje, kjer so freske sicer skromnejše od slovenskih. Vendar je cimbal ali oprekelj na istrskih freskah upodobljen le v cerkvi sv. Jurija v Lovranu (1470-1479).²² Lovranski cimbal se skoraj ne razlikuje od glasbil, upodobljenih na slovenskih freskah, najbližji pa mu je oprekelj v Goriških Brdih. Oba imata 11 strunskih višin, le lovranski ima mostič več. Vendar pa so poleg cimbal na istrskih freskah naslikani tudi angeli s psalteriji; eni z glasbili pravokotne oblike, drugi z glasbili trapezaste oblike. Zdi se, da gre pri upodobitvah za resnično stilno likovno medprostorje srednjeveškega in mediteranskega sveta. Po izsledkih P. Kureta pa bi lahko likovno upodobitve glasbil v Istri prisodili tudi tirolskim vplivom²³. Po mnenju k. Kos pa so se istrske freske močno navezovala tudi na "folklorno", torej ljudsko glasbeno prakso, iz katere je razvidna tudi zveza z ljudskim instrumentarijem.

Na sosednjem Notranjskem, Gorenjskem in Koroškem je oprekelj ali cimbal dobro znan. Zemljevidi in preglednice pa nazorneje prikazujejo razširjenost tega glasbila od 15. stoletja do danes na vsem etničnem slovenskem ozemlju. Iz njih je tudi razvidno - in za ta sestavek bistveno - da se je največ informacij, živečih opreklarjev in likovnih dokazov ohranilo v 20. stoletje prav v zahodni Sloveniji. Največ cerkvenih likovnih spomenikov je iz cerkva v dolini Soče, zadnji opreklarje živel nedaleč stran od Goriških Brd, v Hotedršici. Da je imelo glasbilo na tem območju pomembno vlogo, potrjujejo pričevanja zahodnoslovenskih informatorjev (glej preglednice OSEO; bralca tudi sicer naprošam, da, kolikor ga zanimajo podrobnejši podatki in razmišljanja o opreklu na Slovenskem, prebere sestavek OSEO) o nedavno umrlih godcih in godbi²⁴, ljudska pesem (Banjšice)²⁵, informacije o domnevni delavnici cimbal mojstra Roellinga v Gorici na prehodu iz 18. v 19. stoletje (drugod po Slovenskem jih ni, po Maroltu le še morda v Železni Kapli²⁶) pa daleč sloveči "preklarji" iz Trente²⁷ in godci z Goriškega in s Tolminskega²⁸, živo izročilo oprekliarske igre tja do druge polovice našega stoletja v cerkljansko-idrijskih hribih in godčevska družina Pivkovich iz Hotedršice²⁹. In ne nazadnje številni muzejski primerki glasbila v privatnih zbirkah in muzejih, ki so skoraj vsi cerkljansko-idrijskega izvora³⁰ in

²¹ Glej Koraljka Kos, Muzički instrumenti u srednjekovnoj likovnoj umjetnosti Hrvatske, JAZU, Zagreb 1969, str. 252.

²² Podrobnejše razlage glej v OSEO, str. 184.

²³ P. Kuret, str. 94.

²⁴ OSEO, str. 189-195.

²⁵ OSEO, str. 187 (Štrekelj - 3634).

²⁶ OSEO, str. 203.

²⁷ OSEO, str. 192.

²⁸ OSEO, str. 195-196.

²⁹ OSEO, str. 197-200.

³⁰ OSEO, str. 200-201. Opreklji so predvsem iz okolice Idrije, s Cerkljanskega, Tolminskega, Šentviške gore.

so stari sto do dvesto let. Skoraj vsi so tudi dokaj podobno oblikovani in so morda iz delavnice istega mojstra (Roellinger iz Gorice?).

Če so v Goriških Brdih oprekljarji v preteklosti bili - in različni viri in freske, ki so nastale v dolini Soče in v Gluhem Vrhovlju ter se najverjetneje naslanjajo na ljudsko glasbeno prakso slovenskega etničnega ozemlja, to potrjujejo - pa so po drugi vojni izginili. Godec Pivk ml. iz Hotedršice, ki je bil zadnji aktivni oprekljar na Slovenskem, je umrl leta 1979, informatorji iz Trente, ki so se še spominjali tega glasbila, so pomrli. Tudi sicer je spomin na glasbilo na prehodu v naše stoletje že zbledel. Zato kaj več ni več mogoče izvedeti. Freske slovenskih cerkva - zlasti zahodnoslovenskih in tudi imenitno ohranjena freska iz Gluhega Vrhovlja - so likovni spomin na nekdanjo glasbeno modo in prakso izpred pol tisočletja, ki je na slovenskem etničnem ozemlju izpričana 400 let kasneje kot na evropskih likovnih spomenikih.

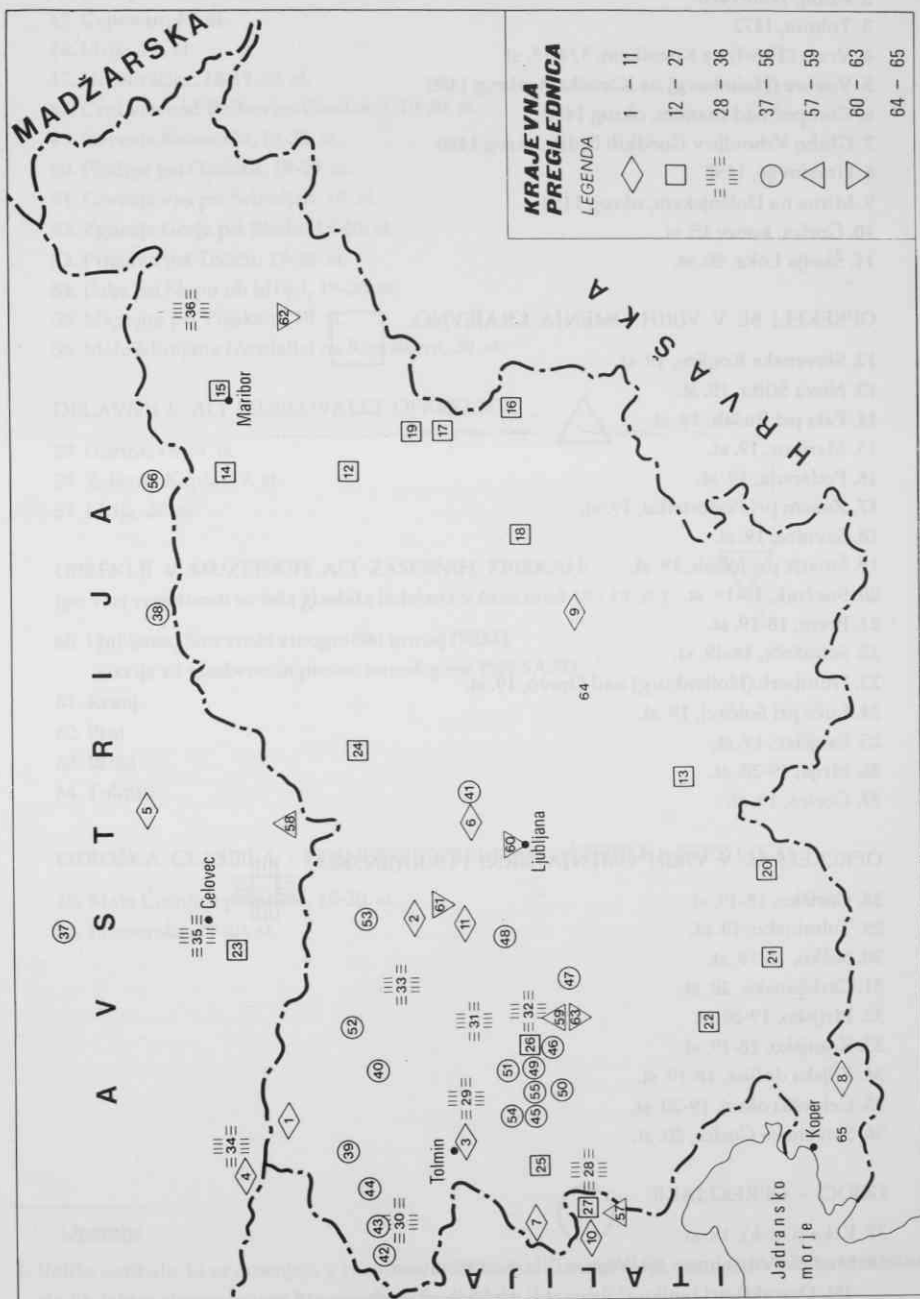
202

Ne moremo zagotovo reči, kdaj je glasbilo postalo ljudsko glasbilo etničnih skupin Evrope. Ne zdi se verjetno, da bi bila modna praksa v slovenskem alpskem in predalpskem prostoru mnogo drugačna, čeprav jo je gotovo porajalo slovensko občutje. Izvedba slovenskih melodij, slovensko oziroma pokrajinsko občutenje harmonij in vodenje glasov ter izbira barvitosti zvoka, improvizatorske in tehnične zmožnosti obvladovanja glasbila posameznikov pa so zagotovo dajale pečat "slovenskega" in ljudskega, enako neponovljivega, a za vedno pogreznjenega v neraziskano preteklost.

Zagotovo lahko zapišemo, da je s smrtjo zadnjega zahodnoslovenskega oprekljarja (1979) glasbilo izumrlo, v severnejših evropskih deželah pa še živi v ljudski tradiciji in dobiva tudi nove reformirane oblike, vse večje zmogljivosti in kot ljudsko ter v zadnjih desetletjih ponovno tudi kot glasbilo stilne umetnosti doživlja svoj prerod. Pri nas so cimbele najverjetneje izrinila pihala, trobila in harmonike.

LEGENDA I (KRAJEVNA) - LEGEND I (LOCATIONS) - LEGENDA I (PER LOCALITÀ)

	- likovne upodobitve opreklja
- depicted dulcimer
- raffigurazioni dell'"oprekelj"		- oprekelj se omenja v virih
- dulcimer mentioned in sources
- l'"oprekelj" è citato nelle fonti
	- oprekelj se v virih omenja širše pokrajinsko
- dulcimer mentioned in sources for wider area
- nelle fonti l'"oprekelj" viene citato in relazione ad un ambito più vasto		
	- godci-oprekljarji
- folk musicians - dulcimer players
- suonatori di "oprekelj"		
	- delavnice ali izdelovalci opreklev
- workshops or manufacturers of dulcimers
- botteghe o costruttori di "oprekelj"		
	- oprekli v muzejskih ali zasebnih zbirkah
- dulcimers in museums or private collections
- l'"oprekelj" nei musei o in collezioni private		
	- otroška glasbila - posnetki opreklja
- childrens' instruments - copies of dulcimers
- strumenti musicali dei bambini - copie di "oprekelj"		

LIKOVNE UPODOBITVE OPREKLJA:

1. Rateče, 1450-1455
2. Kranj, 1460-1470
3. Tolmin, 1472
4. Vrata (Thörl) na Koroškem, 3/4 15. st.
5. Vovbre (Haimburg) na Koroškem, okrog 1480
6. Goropeč nad Ihanom, okrog 1480
7. Gluho Vrhovlje v Goriških Brdih, okrog 1480
8. Hrastovlje, 1490
9. Mirna na Dolenjskem, okrog 1490
10. Gorica, konec 15. st.
11. Škofja Loka, 20. st.

OPREKELJ SE V VIRIH OMENJA KRAJEVNO:

12. Slovenske Konjice, 19. st.
13. Nova Štifta, 19. st.
14. Fala pri Rušah, 19. st.
15. Maribor, 19. st.
16. Podsreda, 19. st.
17. Žusem pri Podčetrtku, 19. st.
18. Sevnica, 19. st.
19. Šmarje pri Jelšah, 19. st.
20. Snežnik, 18-19. st.
21. Prem, 18-19. st.
22. Senožeče, 18-19. st.
23. Humberk (Hollenburg) nad Dravo, 19. st.
24. Luče pri Solčavi, 19. st.
25. Banjšice, 19. st.
26. Idrija, 19-20. st.
27. Gorica, 19. st.

OPREKELJ SE V VIRIH OMENJA ŠIRŠE POKRAJINSKO:

28. Goriško, 18-19. st.
29. Tolminsko, 19. st.
30. Soško, 18-19. st.
31. Cerkljansko, 20. st.
32. Idrijsko, 19-20. st.
33. Kranjsko, 18-19. st.
34. Ziljska dolina, 18-19. st.
35. Celovski okraj, 19-20. st.
36. Slovenske Gorice, 20. st.

GODCI - OPREKLJARJI:

37. Krka (Gurk), 18. st.
38. Med Sv. Vincencem (St. Vinzenz) in Sv. Ožboltom
(St. Oswald) pri Ivniku (Eibiswald) pod Soboško planino, 19. st.
39. Trenta, 19-20. st.
40. Gorjuse, 19-20. st.
41. Goričica pri Ihanu, 20. st.

42. Žaga pri Bovcu, 19-20. st.
43. Čezsoča, 19-20. st.
44. Soča pri Bovcu, 19. st.
45. Čepovan, 19. st.
46. Idrija, 20. st.
47. Hotedrščica, 18-19-20. st.
48. Črni vrh nad Polhovim Gradcem, 19-20. st.
49. Gorenja Kanomlja, 19-20. st.
50. Plužnje pri Otaležu, 19-20. st.
51. Gorenja vas pri Šebreljah, 19. st.
52. Zgornje Gorje pri Bledu, 19-20. st.
53. Pristava pri Tržiču, 19-20. st.
54. Polje pri Slapu ob Idriji, 19-20. st.
55. Magajna pri Vojskem, 19. st.
56. Male Klunjane (Arnfelds) na Koroškem, 20. st.

DELAVNICE ALI IZDELOVALCI OPREKLJEV:

57. Gorica, 18-19. st.
58. Železna Kapla, 19. st.
59. Idrija, 20. st.

OPREKLJI V MUZEJSKIH ALI ZASEBNIH ZBIRKAH:

(po vsej verjetnosti so bila glasbila izdelana v času med 18 - 19. st.)

60. Ljubljana, Slovenski etnografski muzej (SEM),
Sekcija za glasbeno in plesno narodopisje ISN SAZU
61. Kranj
62. Ptuj
63. Idrija
64. Tolmin

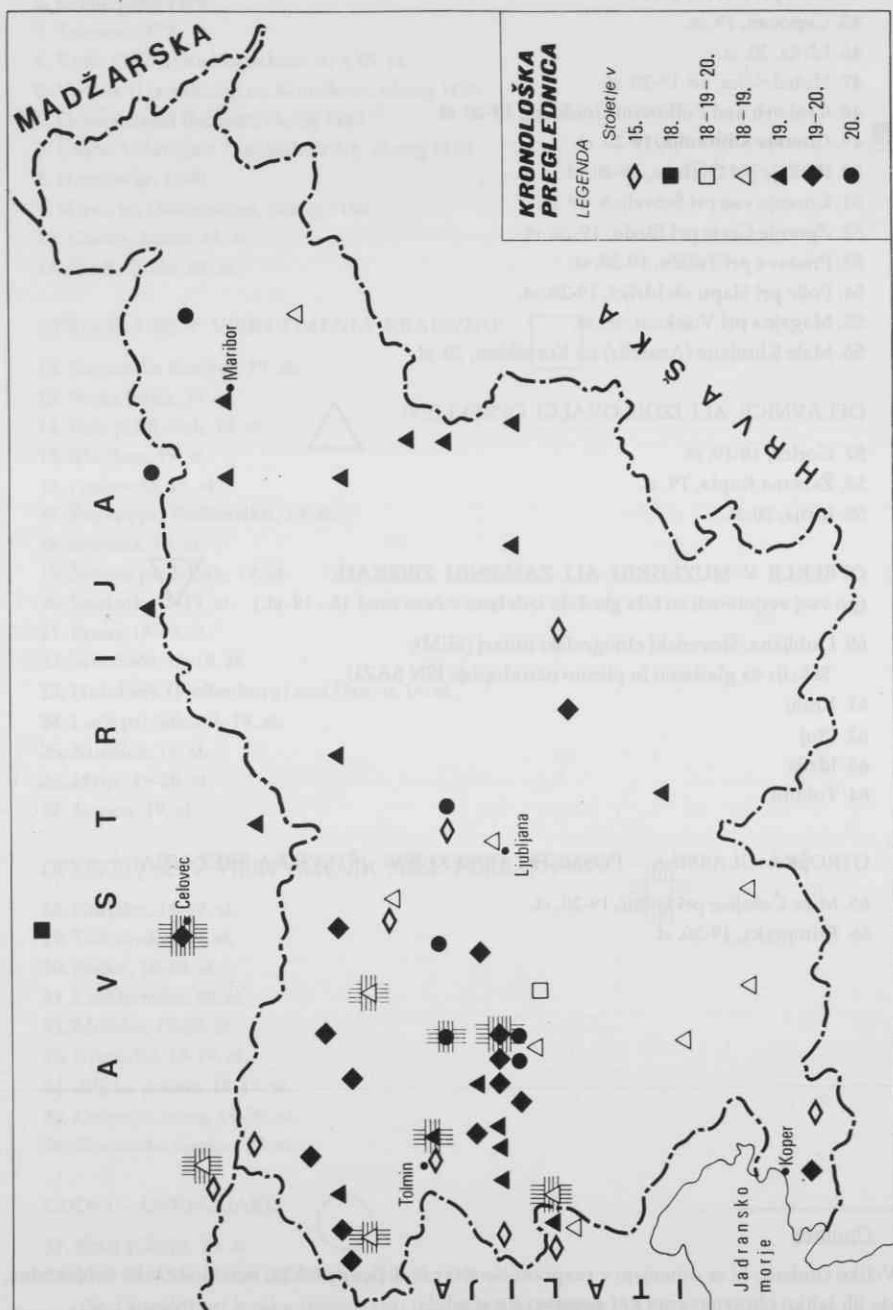

OTROŠKA GLASBILA - POSNETKI OPREKLJEV: (ŠTEVILKA BREZ LIKA)

65. Male Češnjice pri Stični, 19-20. st.
66. Primorska, 19-20. st.

Opombe

1. Velike cimbele, ki se omenjajo v razpravi, so sicer različica opreklja, vendar že tako svojevrstna, da jih lahko obravnavamo kot poseben tip glasbila.
2. Znaki z naznačenim sevanjem () se nanašajo na širše pokrajinske omembe glasbila.

LEGENDA II (KRONOLOŠKO) - LEGEND II (CHRONOLOGICALLY) - LEGENDA II (CRONOLOGICA)

- likovne upodobitve - 15. st.
- depicted dulcimers 15th century
- raffigurazioni - XV sec.

- viri - 18. st.
- sources 18th century
- fonti - XVIII sec.

- viri - 18 - 19 - 20. st.
- sources 18th-19th-20th century
- fonti - XVIII / XIX / XX sec.

- viri - 18 - 19. st.
- sources 18th-19th century
- fonti - XVIII / XIX sec.

- viri - 19. st.
- sources 19th century
- fonti - XIX sec.

- viri - 19 - 20. st.
- sources 19th-20th century
- fonti - XIX / XX sec.

- viri - 20. stol.
- sources 20th century
- fonti - XX sec.

207

BESEDA O AVTORICI

Mira Omerzel-Terlep, dipl. etnologinja in dipl. muzikologinja, ki od leta 1980 deluje kot svobodna umetnica in raziskovalka in z animacijskimi koncerti kot potujoča pedagoginja. Je vodja ansambla Trutamora Slovenica, ki oživlja slovensko ljudsko glasbo in jo koncertno predstavlja kot kustodinja slovenskega glasbenega izročila širom po svetu. Zanj opravlja raziskovalno in terensko delo, arhivske in zvočne rekonstrukcije (štiri gramofonske plošče Slovenske ljudske pesmi in glasbila/Zvočnost slovenskih pokrajin z avtoričinimi etnomuzikološkimi komentarji in komentirana CD plošča Der bleiche Mond/Bledi mesec (Trikont, München 1991), z dokumentarnimi posnetki ljudskih godcev "predklasičnih glasbil").

Njeno raziskovalno delo in razprave so posvečene predvsem slovenskim ljudskim glasbilom, v zadnjih letih pa tudi odnosu med človekom in živaljo.

ABOUT THE AUTHOR

Mira Omerzel-Terlep M.A. in ethnology and musicology, has been a freelance artist and researcher since 1980. Acting as an itinerant educator she performs in animation concerts. She leads the ensemble Trutamora Slovenica which revives Slovene folk music and through her concerts promotes the Slovene musical heritage all over the world. Doing so she acts as a curator of this heritage, engages in research and field work on it as well as in archive and sound reconstructions. The ensemble has released 4 records with "Slovene Folk Songs and Instruments" (The Timbre of the Slovene Landscapes), enriched with her own ethno-musicologic comments. The CD "Der bleiche Mond/Bledi mesec" (Trikont, Munich, 1990) presents commented documentary recordings of folk musicians, playing "preclassical instruments".

Her research work and articles are primarily dedicated to Slovene folk instruments, in recent years also to the relationship between man and animal.

SUMMARY

DULCIMERS IN THE GORIZIA AND GORIŠKA BRDA REGION

The dulcimer, known as "little cymbal" or "oprekelj" throughout Slovenia, was apparently called "opsase" in the Gorizia and Tolmin area and "orphica" by Roeling, their supposed manufacturer in Gorizia. Dulcimers are ranked among the predecessors of the modern piano and mentioned in Europe ever since the 11th century, in Slovenia since the second half of the 15th century. For over five centuries the dulcimer was the most fashionable European instrument. It was the most popular instrument of the rococo and famous composers wrote music for it. In the isolated mountain regions of Europe the dulcimer has survived up to our day. They were well-known in most of the Slovene ethnic territory (with the exception of Bela Krajina). Today, the dulcimer is classified among the folk instruments of the alpine regions. The entire alpine region of Europe knows the dulcimer under the name of "bretl(e)" (short for the German "Hackbrett", Slovene "pretelj" or "pretl"), whereas in Eastern Europe the name cymbal is used (also cimbole, cimbalon, cingule). These data show how exposed the Slovene ethnic territory has always been to the "wind" of influences from all sides. There even exists a synthesis of both names (cymbal and oprekelj): "cimprekelj" (in the Idrija area).

A fresco, dating from around 1480, in the little church of Gluho Vrhovlje above Kožbana (the Brda region) shows the best preserved depicted dulcimer in Slovenia. There are 58 churches in our country featuring angels playing instruments (see P. Kuret), on 10 of these the instrument is a dulcimer and 5 of these paintings are in churches in western Slovenia, the Soča valley and its hinterland. In neighbouring Italy the popular instrument was not the dulcimer but the psaltery which is usually played by plucking and not with sticks or beaters. Spatially, Gluho Vrhovlje is part of the western Mediterranean world which adopted the plucking technique, but preference went to the alpine technique of playing with sticks. The depicted instrument is of rectangular shape as are all dulcimers in mediaeval Slovene (15th century) frescoes. It has three bridges and tripled strings with 11 tone positions.

In Štajerska, Notranjska, Gorenjska and Koroška the dulcimer was well known. The maps and tables illustrate how widespread the instrument was all over the Slovene ethnic territory from the 15th century onwards. They also illustrate - and this is of essential importance to the article - that most of the 20th century information on dulcimers and musicians playing them, as well as painted evidence, comes from western Slovenia. The last "oprekljar" (musician playing the dulcimer) lived near Goriška Brda, in Hotedrščica. That the instrument played an important role in this region is confirmed by reports of Western Slovene informants* on recently deceased folk musicians, by folk songs (Banjščice) and by information on the supposed manufacture of dulcimers by master Roeling of Gorizia at the turn of the 18th and 19th century (there is no evidence of manufacture elsewhere, though Marolt suggests Železna Kapla). Other evidence is provided by the fact that the "preklarji" (dulcimer players) from Trenta and the folk musicians from the Gorizia and Tolmin area were famous all over the country, by reports that the tradition of playing the dulcimer survived up to the second half of our century in the hills surrounding Cerklje and Idrija, and by the famous family of folk musicians, the Pivks of Hotedrščica.

Last but not least, there are the numerous original instruments preserved in private collections and in museums. But for a few, they all come from the area of Cerklje and Idrija and are 100 to 200 years old. They all have a similar design and may be traced to the same workshop (master Roeling's in Gorizia?)

Different sources and frescoes in the Soča Valley and in Gluhovrh, based most likely upon the actual folk music practice on the Slovene ethnic territory, confirm the assumption that dulcimer players lived in the Goriška Brda in the past. They disappeared however after the Second World War. The folk musician Pivk junior from Hotedršica, the last active "oprekler" in Slovenia, died in 1979. Informants from the Trenta area who actually remembered seeing and hearing dulcimers played, are deceased too. And by the beginning of this century the memory of the dulcimers had faded already. The frescoes in Slovene churches, especially in the West of the country and above all the superbly preserved one in Gluhovrh - are the artistic memory of a five centuries old musical fashion and practice preserved through works of art in Slovenia for 400 years.

* See tables. For more detailed information and reflections on the dulcimer in Slovenia, please refer to the article "Oprekelj na slovenskem etničnem ozemlju", in *Traditiones* 19, Ljubljana 1990.

RIASSUNTO

CIMBALE-OPSASE OVVERO ORPHICA NEL GORIZIANO E NEL COLLIO

Lo strumento detto male cimbale oppure oprekelj, che nel Goriziano e nel Tolminotto avrebbe avuto il nome di opsase (chiamato orphica dal Roeling, supposto costruttore goriziano di questi strumenti), viene considerato uno dei predecessori del pianoforte attuale. In Europa è attestato dall'XI secolo mentre in territorio sloveno dalla seconda metà del XV secolo. Per mezzo millennio fu lo strumento più alla moda in Europa, in auge soprattutto nel periodo del rococò, quando composero per cembalo anche musicisti famosi. Nei luoghi montani più isolati d'Europa questo strumento si è conservato sino ai nostri giorni. Era noto anche nella maggior parte del territorio etnico sloveno (ad eccezione della Bela Krajina). Oggi l'oprekelj viene considerato strumento popolare delle zone alpine dell'Europa, dove è noto con il nome generico di bretl (diminutivo del tedesco Hackbrett, in sloveno anche pretelj, pretl), mentre nell'Europa orientale con quello di cimbal (anche cimbole, cimbalon, cingule). Conosciamo pure una sintesi dei due termini: cimprekelj, nella zona di Idria. Nel Collio, nella chiesetta di Gluhovrh sopra Cosbana (Kožbana), ci sono affreschi del 1480 ca. con l'oprekelj dipinto meglio conservato che si conosca. In territorio sloveno esistono 58 chiese con angeli musicanti dipinti (secondo P. Kuret): in 10 troviamo raffigurato questo strumento e ben 5 di queste chiese sono situate nella Slovenia occidentale, ovvero nell'Isontino e nel retroterra costiero. Nella vicina Italia l'oprekelj non era conosciuto, al contrario del salterio, che di solito si suonava con il plettro e non con i bastoncini. Gluhovrh appartiene già al mondo

mediterraneo occidentale (che si accontentava della tecnica del plettro o del pizzicato), tuttavia vi è attestata la laniera alpina di suonare con i bastoncini. Lo strumento, come tutti quelli raffigurati negli affreschi medievali della Slovenia (XV secolo), è di forma rettangolare trapezoidale con tre ponticelli e tre file di corde. In Stiria, nella Carniola Interna e Superiore e in Carinzia l'oprekelj o cimbale è molto noto. Le cartine e le tabelle illustrano in maniera evidente la diffusione di questo strumento dal XV secolo sino ai giorni nostri in tutto il territorio etnico sloveno. Vi si nota - ciò è determinante per questo contributo - che la maggior parte delle informazioni sui costruttori viventi e delle testimonianze figurative in questo secolo si sono conservate proprio nella Slovenia occidentale. L'ultimo dei costruttori viveva non lontano dal Collio, a Hotedrščica. Che lo strumento in queste zone avesse un'importanza notevole è confermato dagli informatori della Slovenia occidentale (vedi tabelle; si rimandano i lettori, interessati a notizie più esaurienti sull'oprekelj in Slovenia, al saggio dell'autrice "Oprekelj na slovenskem etničnem ozemlju" pubblicato su Traditiones 19, Ljubljana 1990) e dai dati relativi alla supposta bottega di maestro Roelling a Gorizia, in cui questi strumenti venivano realizzati tra il XVIII e il XIX secolo (in altre parti della Slovenia non risultano, ad eccezione forse, secondo Marolt, di Železna Kapla). Ulteriori conferme sono i famosi preklarji della Val di Trenta ed i musicanti del Gorziano e del Tolminotto, poi la viva tradizione del ballo con l'"oprekelj" nei colli di Cerklje e Idria sino alla seconda metà del nostro secolo, quindi i Pivk, la famiglia di costruttori di Hotedrščica. E non ultimi i numerosi esemplari custoditi nei musei e nelle collezioni private, quasi tutti provenienti dalla zona di Cerklje e Idria, che hanno circa 100-200 anni e forme pressoché identiche. Forse provengono tutti dalla bottega dello stesso costruttore (Roelling di Gorizia?). Se in passato nel Collio esistevano costruttori di questo strumento - e le numerose fonti e gli affreschi, realizzati nella Valle dell'Isonzo e a Gluhovrh, che si riallacciano anche alla pratica musicale popolare nel territorio etnico sloveno, lo confermano -, dopo la seconda guerra mondiale sono scomparsi. Pivk jr. di Hotedrščica, l'ultimo costruttore attivo in Slovenia, è morto nel 1979; gli informatori di Trenta che rammentavano ancora questo strumento sono morti tutti. Il ricordo di questo strumento del resto era sbiadito già all'inizio di questo secolo. Gli affreschi delle chiese slovene - specialmente nella zona occidentale, ed anche quello splendidamente conservato di Gluhovrh - sono la memoria figurativa di una moda musicale che è rimasta viva per oltre mezzo millennio e che è attestata nel territorio etnico sloveno 400 anni più tardi che nelle realizzazioni figurative del resto d'Europa.